

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ "Я" І ПСИХОЛОГІЧНА ТРАВМА

У статті висвітлено проблему способів формування "Я" в осіб, які переживають психологічну травму. Розкрито співвідношення понять "психологічна травма" і "психічна травма". Обґрунтовано методикою дослідження способів конструювання "Я" в осіб, які переживають травму втрати. Визначено, за допомогою факторного аналізу, концепти "Я" осіб в умовах переживання психологічної травми.

Ключові слова: психологічна травма, інтерпретація, конструювання "Я", семіотизація, концепт, ставлення до себе, когнітивна складність, когнітивна диференційованість, психосемантичний метод.

Постановка проблеми. Сучасна людина живе в умовах постійних змін, невизначеностей, критичних ситуацій, що відбивається на її психічному і душевному стані. Актуальними для дослідників на сьогоднішній день стали питання психології людини, яка переживає складні життєві ситуації. Одним із наслідків переживання складної життєвої ситуації є психологічна травматизація. Поняття "психологічної травми" є відносно новим у психологічній науці, хоча про існування таких травм було відомо давно. Поняття "травма" в перекладі із грецької означає – рана. Американське психіатричне співтовариство спочатку включило психічну травму в класифікацію DSM – II як "реакцію на сильний емоційний і фізичний стрес". У вітчизняній психіатрії в останній Міжнародній класифікації хвороб (МК-10) виокремлена рубрика F-43 (психічна травма) – реакція на важкий стрес і порушення адаптації. Психічна травма – це перш за все психічне переживання, в центрі якого знаходяться певні емоційні стани (П.К. Анохіна (1979)). Не слід ототожнювати поняття "психічної" і "психологічної" травм, оскільки психологічна травма ґрунтується на суб'єктивній інтерпретації ситуації, що передбачає можливість контролювати/регулювати ситуацію і знижувати невизначеність і вразливість. Відповідно, психологічна травма – це реакція людини на життєві обставини, що викликає тривалі емоційні переживання негативного характеру. Однак, коли мова йде про переживання, ми маємо на увазі інтерпретацію, рефлексію ситуації, події, що зумовила травматизацію людини.

Результати теоретичного дослідження. Дослідники психологічного підходу (С.С. Гончарова, Н.І. Пов'якель, Л.А. Пергаменщик, М.І. Яковчук, D. Olweus) у трактуванні травми стверджують, що ситуація розглядається як взаємовплив особистості і середовища, при якому провідна роль відводиться суб'єктивним факторам: переживанню і розумінню ситуації людиною, ставлення до неї, інтерпретації подій [6]. Основи такої методологічної позиції ґрунтуються на уявленнях К. Левіна "про суб'єктивну ситуацію", Л.С. Виготського "про психологічний життєвий простір", У. Томаса "про визначення ситуації як процесу її аналізу". При цьому провідна роль відводиться суб'єктивній картині ситуації, що складається в індивідуальній свідомості [2; 3; 4]. Отже, ґрунтуючись на таких методологічних позиціях можна вести мову про психологічну травму.

Дослідники визначають різні класифікації психологічних травм, однак якою б вона не була і чим не зумовлена, людина в будь-якому випадку переживає втрату: втрата (смерть) близької людини, втрата (розлучення, розставання) коханого, втрата роботи або перспектив, втрата довіри, надії тощо. Людина стикається з проблемою, що здається непереборною, і яка кардинально змінює умови життя, тому суб'єктивно змінюється все навколо, руйнуються всі причинно-наслідкові зв'язки між подіями. Інакше кажучи, відбувається руйнування базових уявлень про світ і себе. Відповідно, зазнає змін Я-концепція, що й зумовлює інколи зовсім незрозумілу для оточення поведінку індивіда.

Тому будь-яку психологічну травму можна розглядати як травму втрати. Природною реакцією на будь-яку втрату, навіть якщо вона не пов'язана зі смертю, завжди вважається горе, горювання, тривога, розпач. У різних людей переживання горя може виражатися по-різному: хтось "застигає", хтось б'ється в істеричі, хтось тихо плаче [1]. Однак уникнути горювання неможливо, як би воно не виражалось.

Відомі дослідження зміни психологічних особливостей людини, яка переживає травму втрати [5]. Їх навіть означають як симптоми психологічної травми. Переважно такі дослідження стосуються емоційної та пізнавальної сфер. Однак поза увагою дослідників залишається питання, а що відбувається із ідентичністю, яких змін, трансформацій вона зазнає.

Мета статті. Розкрити особливості формування "Я" в умовах переживання травми втрати. Дослідження М. Розенберга доводять, що в особистості, яка переживає кризу, критичні ситуації знижується рівень когнітивної складності, утруднюються процеси диференціації, інтеграції "Я", що призводить до дестабілізації "Я". Тому перед нами стояло завдання з'ясувати, яким чином відбувається формування Я в осіб, які переживають травму втрати.

Методика та процедура дослідження. Нове "Я" є рухливим, динамічним, контекстуальним. Конструюється таке "Я" завдяки комунікативним процесам і має лігністичну, а не біологічну, психологічну чи когнітивну природу. Саме така ідея пронизує соціально-конструктивістську теорію. Людина тлумачиться як соціальна конструкція, вплетена у складні суспільні процеси, де мова є і продуктом, і продуцентом дійсності. Згідно гіпотези Е. Сепіра та Б. Уорфа, людина бачить світ у відповідності до свого мовного членування, розрізняє те, що їй дозволяє побачити її мовне членування світу. Отже, у мовленнях, вчинках відбивається її уявлення, досвід, сконструйований із смислів, концептів.

У кожної особистості є своя, індивідуальна система значень, що відбиває ставлення до себе, яку можна трактувати як сконструйовану в процесі міжособистісної взаємодії концептуальну систему, що відображає способи інтерпретації нових знань. Одиницями концептуальної системи ставлення до себе є концепти – це усе, що знає особистість, думає, припускає щодо себе. Концептуальна система утворюється не тільки в результаті зовнішніх впливів об'єктивної дійсності на особистість, але й є результатом рефлексії як самостійної роботи мислення над структурами смислу. Отже, індивідуальну систему значень слід розглядати як континуальну систему концептів, смислів, що конструюються у процесі міжособистісної взаємодії в певному контексті в результаті інтерпретації, що передбачає семіотизацію. У процесі семіотизації відбувається концептуалізація "Я", що може здійснюватися на рівні пасивного відображення, шляхом застосування стереотипних інтерпретативних схем, які існують у культурі, чи продуктивного, яке передбачає конструювання, створення нових, оригінальних схем "Я". На основі індивідуальної системи значень, що являє собою певну конфігурацію концептів "ставлення до себе" можна досліджувати способи конструювання "Я" особистості, які можуть бути продуктивні чи пасивні. Така постановка питання дозволяє вести мову про способи конструювання Я в осіб, що переживають травму втрати.

Оскільки одиницями значення як відомо, є семантичні компоненти лексики, що утворюють його структури, є носіями цих елементів, і відповідність їм ознак відображуваного фрагменту дійсності дозволяють виразити його у слові [7], то досліджувати систему концептів, що відбивають ставлення до себе можна на основі семантичних одиниць тексту застосовуючи психосемантичний метод. Здатність та вміння оцінювати поняття за полярними ознаками свідчить про наявність у досвіді особистості відповідної схеми. Основне завдання психосемантичного методу полягає у реконструкції системи концептів, через призму яких відбувається сприйняття суб'єктом себе. Прогнозувати способи конструювання Я можна на основі показника когнітивної складності, диференційованості. За визначенням В. Похилька, "когнітивна диференційованість" – це міра того, наскільки багатомірним є сприймання людиною даної галузі досвіду [8]. Наше завдання полягало в тому, щоб з'ясувати наскільки багатомірним є сприйняття Я в осіб, що переживають травму втрати. У результаті факторизації даних семантичного диференціалу ми виявили концепти ставлення до себе. На основі кількості незалежних категорій факторів, отриманих в результаті обробки семантичного диференціалу, визначили когнітивну складність, на основі якої робили висновок про рівень семіотизації (продуктивний, репродуктивний). Оскільки складніші і багатомірні семантичні простори характерні для продуктивної семіотизації.

Створено було дві вибірки дослідження з метою порівняння результатів: I – група (43 чоловіки) утворено із осіб, які переживають втрату близької людини, майна, роботи; II – група (38 чоловік) – не переживають психологічної травми.

Імплицитну модель ставлення до себе визначали за допомогою методики "Хто Я" М. Куна, Т. Макпертланда. У досліджуваних обох вибірок виділили найбільш типові характеристики, за якими вони описували власне "Я", шляхом підрахунку частоти появи їх у вибірці.

Аналіз результатів дослідження. Узагальненими схемами оцінювання "Я" у I групі досліджуваних виявлено: соціальне "Я" (позначення статі, сімейного статусу) (88), діяльне "Я" (Я-інтереси, вміння, заняття) (47); "рефлексивне Я" (персональна ідентичність, емоційне ставлення) (25), фізичне "Я" (фізичні дані, звички, пристрасті) (22). У II групі – діяльне "Я" (Я-інтереси, вміння, заняття) (73); фізичне "Я" (фізичні дані, звички, пристрасті) (66), соціальне "Я" (позначення статі, групова, навчально-професійна ролі) (59), "перспективне Я" (професійна, матеріальна перспективи) (48), "рефлексивне Я" (персональна ідентичність, емоційне ставлення) (42%). Досліджувані незалежно від наявності переживання травми втрати застосовують як об'єктивні так і суб'єктивні схеми оцінювання ставлення до себе. Отримані результати свідчать про відмінність узагальнених схем оцінювання "Я" у вибірках. Суттєвою відмінністю є відсутність перспективного "Я" в осіб, які переживають травму втрати. Такий показник, свідчить, що дана група людей перебуває у стані переживання кризи, коли складно прогнозувати майбутнє.

При пошуковій релевантних свідомості концептів, що відбивають ставлення до себе ми опиралися на характеристики первинних схем інтерпретації "Я" виявлених на попередньому етапі. Уніфікувавши численні синонімічні прикметники до базових, якими користуються найбільш часто досліджувані при сприйманні та оцінюванні себе, було створено 15 шкал-антонімів. З метою полегшення аналізу отриманих результатів ці 15 особистісних концептів було умовно розподілено на декілька базових категорій: активність, діяльність, спілкування, взаємодія; емоції, переживання; схильності, здібності, досягнення. Отримані шкали-антоніми набули статусу біполярних та градуальних вербальних шкал у формі семантичного диференціалу. Завдяки процедурі семантичного диференціалу ми отримали числові дані обох вибірок, що надалі піддавалися факторному аналізу.

У I групі досліджуваних визначено конфігурацію концептів ставлення до себе, яка включає два фактори (загальна дисперсія 57,81%). До складу першого з них, який пояснює 25,7% загальної дисперсії, увійшли 8 вербальних шкал, порядок перерахування яких відповідає величині їх факторних навантажень: сильний (0,86); непередбачуваний (0,82); при вирішенні проблем шукає підтримки в оточення (0,59); активний (0,58); невірноважений при вирішенні ситуації (0,57); непрогнозований (0,55), рішучий (0,46). Виходячи із значень перших двох шкал, що у складі даного фактору мають найбільші навантаження (понад 0,8), він одержав умовну узагальнюючу назву "Дифузія Я". Оскільки з однієї сторони, людина сприймає себе сильною, можливо тому, що справляється із ситуацією, а з іншої сторони, непрогнозованою, оскільки не знає як буде переживати далі ситуацію втрати.

Другий з отриманих факторів є менш значущим, оскільки пояснює 32,1% дисперсії. До його складу увійшло сім вербальних шкал: спрямований на спілкування з іншими (0,77); активний (0,75); непримиримий (0,70); невірноважений при вирішенні ситуації (0,67); схильний до ризику (0,52); імпульсивний (0,50); байдужий (0,45). Найбільші навантаження у даному факторі здобули перші три шкали (понад 0,7). Узагальнивши семантичний зміст найбільш значущих шкал, даний фактор отримав назву "Активне прийняття". В осіб, які переживають травму втрати спостерігається прагнення до пошуку підтримки в оточення, активність та імпульсивність, що може свідчити про наступний етап переживання втрати – це пошук себе, спроби повернутися до звичного життя, але з новим досвідом.

Далі з'ясовуємо спосіб конструювання "Я" в осіб, які переживають травму втрати на основі показника когнітивної диференційованості. Кожна з двох виокремлених категоріальних основ містить у собі невелику кількість дискрипторів, і, крім того, окремі з цих дискрипторів з різними факторними навантаженнями входять до складу кожної категоріальної основи, що свідчить про низьку когнітивну складність, диференційованість. Отже особи, які переживають травму втрати сприймають "Я" в досить обмеженому колі сфер.

У II групі досліджуваних виявлено дещо іншу конфігурацію концептів ставлення до себе. Система концептів "Я" в осіб, в яких не виявлено ознак переживання травми втрати, включає п'ять факторів, що разом обумовлюють 58,85% дисперсії, що можна розглядати як відносно прийнятний результат факторизації масиву числових даних. Перший фактор (21,63% дисперсії) – "Відповідальність та невимушеність у спілкуванні" – включає в себе наступні твердження: комунікабельний (0,66); має власну позицію (0,63); дотримує слова (0,63); імпульсивний (0,58); активний (0,56); розслаблений (0,52). Отже досліджувані II групи мають власну позицію, відповідальні перед іншими, що надає їм легкості у спілкуванні з іншими людьми.

Другий фактор (18,83% дисперсії) – "Прагнення до успіху": прагне перемагати (0,65); впевнений (0,62); розумний (0,62); самостійний (0,57); шукає визнання (0,54); спрямований на суперництво (0,5); тактовний (0,46). Як бачимо, даний фактор насичений семантикою "досягнень", який корелює із першим фактором, що стосується відповідальності, зрілості.

Третій фактор (9,22% дисперсії) – "Активність": активний (0,73); рішучий (0,67); готовий допомогти (0,52); розуміє інших (0,49); відвертий (0,44); мужній (0,42); спрямований на зміну ситуації (0,4). В осіб II групи даний фактор за семантичним змістом є "діяльним". Активність корелює з рішучістю, готовністю допомогти, розумінням інших. Активність досліджуваних спрямована на інших людей, на перетворення ситуації, що відбиває більш конструктивний, створювальний, перетворювальний її зміст.

Четвертий фактор (9,17% дисперсії) – "Пристаосування та уникнення конфліктів": не виявляє агресії у конфліктах (0,7); шукає підтримку в оточення (0,53); імпульсивний (0,5); оптимістичний (0,47); непрактичний (0,42). Отже, в даному випадку пристосування до інших зрівнюється із відсутністю агресії у конфліктах, пошуком підтримки в оточення та уникненням конфліктних ситуацій, що, можливо, пов'язано із непрактичністю.

П'ятий фактор (3,08% дисперсії) – "Легкість і непередбачуваність у спілкуванні": розкутий (0,71); непередбачуваний (0,54); оптимістичний (0,47). Оскільки даний фактор має незначну інформативність, то ми його не розглядаємо як окремий концепт. Однак він за семантичним змістом шкал дещо споріднений із першим фактором, що підтверджує достовірність актуальності концепту комунікабельність, спілкування для осіб II групи. Конструювання системи концептів, що відбивають ставлення до себе у II групі, відбувається переважно у процесі продуктивної семіотизації, про що свідчить кількість незалежних факторів категорій та відсутність повторювання шкал у різних факторах.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Новий поворот у науці дозволяє тлумачити "Я" як континуальну систему концептів ставлення до себе, що конструюється в процесі соціальної взаємодії в результаті інтерпретації. Концептуалізація "Я" може здійснюватися на рівні пасивного відображення, шляхом застосування готових інтерпретативних схем, що існують у міжперсональному просторі індивіда чи продуктивного. Прогностичним показником способів конструювання "Я" (продуктивний чи пасивний) визначено рівень когнітивної складності. В осіб, які переживають травму втрати (психологічну травму) спостерігаються труднощі в осмисленні "Я". У них знижується здатність до інтерпретації "Я", що набуває дифузних рис. Людині у такій ситуації складно визначити перспективне "Я", осмислити його різні сторони, що свідчить про зниження продуктивності когнітивної диференційованості.

В осіб, які переживають травму втрати отримана конфігурація факторів психосемантичного простору свідчить про низьку когнітивну складність у сфері осмислення понять, що відбивають ставлення до себе, що дозволяє робити висновок про наявність пасивної семіотизації у конструюванні Я, що, на нашу думку, й утруднює процеси подолання психологічної травми. Отримані результати є попередніми і потребують подальших уточнень, що й буде перспективою наших наукових пошуків.

Використані джерела

1. Бурбо Л.: Пять травм, которые мешают быть самим собой / Л. Бурбо. – К.: София, 2006. – 192 с.
2. Выготский Л. С. Психология / Л.С. Выготский. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
3. Козер Льюис А. Мастера социологической мысли. Идеи в историческом и социальном контексте / А. Козер Льюис // Пер. с англ. Т. И. Шумиловой; Под ред. И. Б. Орловой. – М.: Норма, 2006 – 528 с.
4. Левин К. Динамическая Психология /К. Левин //Под общ. Ред. Д.А.Леонтьева, Е.Ю.Патяевей. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
5. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.
6. Пергаменщик Л.А. Преодоление психологических травм / Л.А. Пергаменщик, С.С. Гончарова, М.И. Яковчук. – Минск : НДВ, 1999. – 55 с.
7. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
8. Похилько В. И. Когнитивная дифференциация / В. И. Похилько // Общая психодиагностика / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 238-240.

Zahrai L. D.

CONCEPTUALIZATION OF THE "EGO" AND PSYCHOLOGICAL TRAUMA

Psychological trauma is one of results of experiencing a difficult life situation. We should distinguish the concepts "mental trauma" and "psychological trauma". Mental trauma is a reaction to a deep stress and violation of adaptation. Psychological trauma is based on a subjective interpretation of a situation, which provides for ability to control/regulate the situation and reduce vagueness and vulnerability.

The aim of the article is to reveal the main features of forming the "Ego" in conditions of experiencing a loss trauma. The "Ego" is interpreted as a continuous system of concepts representing attitude towards oneself constructed in the process of social interaction as a result of interpretation. Conceptualization of the "Ego" can be carried out at the level of passive reflection by applying stereotyped interpretive schemes existing in interpersonal space of an individual or at the level of productive reflection. The level of cognitive complexity is determined as prognostic indicator of the ways of constructing the "Ego" (productive or passive ones).

The study of the ways of constructing the "Ego" by individuals experiencing a loss trauma has been carried out by means of the procedure "Who Am I" developed by M. Kuhn and T. McPertland and psychosemantic method with further factorization of received data.

It is difficult for individuals experiencing a loss trauma to understand the "Ego". They have a reduced ability to interpret the "Ego", which acquires diffusive features. The received configuration of factors concerning psychosemantic space of damaged individuals is an evidence of lower cognitive complexity in understanding concepts reflecting the attitude towards oneself, which allows to conclude, that there is a passive semiotization in constructing the "Ego".

Key words: *psychological trauma, cognitive differentiation, cognitive complexity, interpretation, semiotization, psychosemantic method, concept, ways of the "Ego" construction, self-attitud.*

Стаття надійшла до редакції 26.05.2015